

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СПАДЩИНИ В ГЕРБАХ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В рамках процесу масового герботворення, що тривав у радянські часи з середини 60-х - у 80-і, тобто майже двадцять п'ять років, в Україні було створено близько 200 гербових зображень. Вони функціонували як герби і гербоїди. На думку провідників комуністичних ідей, останні мали слугувати виразником характерних рис радянських соціалістичних міст, а саме: репрезентувати через своєрідне графічне втілення, гербове "вбрання", досягнення "соціалістичного способу життя". Особливо цей процес активізувався напередодні і після святкування 50-ї річниці Жовтневої революції. Однак, на державному рівні бракувало відповідних нормативних документів, у т.ч. концепції вітчизняного герботворення та законодавчого визначення статусу герба як головної емблеми міста. Водночас періодична преса і громадськість майже одноставно висловлювались на користь започаткування нового герботворення¹. Головна мета цих заходів полягала у створенні зображувального ряду наочної агітації, зокрема тієї частини, що стосувалась безпосередньо соціально-економічного розвитку конкретних населених пунктів. При цьому до нового, так би мовити, офіційного знаку міста пропонували вводити "основний арсенал радянської емблематики". В її символіку закладались ідеологічні принципи, які відповідали новій соціальній структурі держави. Однак, відсутність відповідної геральдичної служби в країні та фахівців у центрі та на місцях, які б мали практичний досвід створення гербів, зокрема належну теоретичну підготовку, робили справу герботворення заздалегідь приреченою на неуспіх. Останнє стає очевидним, коли взяти до уваги такою класичної геральдики.

За такого підходу більшість з тих осіб, які брали участь в герботворчому процесі, були мало обізнані зі здобутками світової та вітчизняної геральдики. Вони не знали основних правил, норм та приписів, за якими будувалися, зображува-

лися та описувалися міські знаки. Зазвичай ініціатори досить розповсюдженої "моди" створення міських гербів в особі представників владних структур не рахувалися з тим фактом, що геральдична наука розглядала знаки міст як своєрідний "показник певного розвитку міської організації й символ міського суверенітету, що знаменує надання місту певних прав"², але попри зазначені метаморфози герботворення радянської доби, на сьогодні вповні заслуговує на доскіпливий аналіз та відповідну наукову оцінку як суспільне явище. За роки радянської влади суспільний інтерес до геральдики то зростає, то зменшувався, проте остаточно не згасав ніколи. Процес герботворення розгортався по традиційній схемі: від центру - в регіони. Були створені герби територіальні - союзних республік, герби СРСР³. Першим з міст країни свій герб отримала у вересні 1924 р. Москва⁴.

Подібна тенденція була і в Україні. Нещодавно вчений-геральдист Ю.К. Савчук виявив у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)⁵ надзвичайно цікавий за змістом та висновками документ "Коротка програма експериментальної проектної роботи "Історичні герби міст України". Він був розроблений в 1946 р. у науково-дослідному відділі Державного проектування міст (Діпромист, Київ). Проблема герботворення формулювалася у звичному для радянської доби контексті: "з метою розробки архітектурно-художніх емблем (гербів) міст Радянської України, що відображали б як сучасну дійсність, так і історичне минуле, накреслено проведення першого етапу вищезгаданої теми..."⁶ Програма передбачала: збирання, систематизацію та вивчення різних видів матеріалів, що стосуються історичних гербів міст України, консультації істориків та мистецтвознавців. Одночасно пропонувалося подавати художні репродукції гербів, а також пояснювальний текст до зображень - 1,5 умовно-друкарських аркуша "Основи гербознавства міст України". Виконавці програми розіслали запити на місця головним архітекторам міст і начальникам обласних відділів архітектури щодо наявності історичних гербів в окремих регіонах. Відповіді, що надійшли, містили довідки про геральдику міст з посиланнями на документи, геральдичну літературу, періодику, розробки краєзнавців.

В іншому, не менш унікальному для 40-х років документі, що кваліфікувався за видом як службова записка, викладено принципи та засади створення радянських гербів міст. Зокрема, визначено, що право на герб мають столиця республіки, місто-герой Одеса, обласні центри та міста обласного підпорядкування. Рекомендувалося зображувати на знаках через символіку визначні події з давньої та радянської історії, зокрема періоду Великої Вітчизняної війни, народно-господарське значення конкретного міста. При створенні гербів передбачалося відображення адміністративної ієрархії. Герб столиці України - Києва мав включати герб УРСР. Навколо щитів гербів столиці та обласних центрів пропонувалося зображувати обрамлення, вінки з лаврових і дубових гілок. У герб міста-героя Одеси планувалося ввести медаль - "Золота Зірка Героя Радянського Союзу", а оточуючий герб вінок оповити орденською стрічкою⁷.

"Завдання" програми у свій спосіб закладали ідею централізованої розробки міських гербів. Всього кількість гербів, які мали створити, обмежувалася 83-ма українськими містами. Документ нормував вигляд і оформлення гербів: пропонувалося вживати щит єдиної форми, а в разі наявності варіанту, - подавати два малюнки. До кожного ескізу необхідно було ще додати пояснення зображення (фігури) та тлумачення символіки. Але перша спроба відродження міської геральдики, напрацьовані пропозиції щодо централізованого її запровадження та функціонування - не справили належного ефекту. Ініціатива не отримала подальшого розвитку, що було типовим явищем суспільного буття тоталітарної держави.

Однозначної відповіді на запитання про те, чому саме в Україні раптом сталася спроба відновити міську геральдику в ті роки, немає. Та дослідники вважають знаменним явищем той факт, що в республіці на рівні Ради Міністрів було порушено питання про міську геральдику. Мабуть на прийняття рішення про відродження емблем міст вплинуло кілька факторів: геральдичні традиції міст Галичини та Буковини, приєднаних до УРСР, враження від геральдики країн Європи, де побували наші війська, звільняючи їх від фашизму тощо. Але вони не мають джерельного підтвердження. Та

число б не була ідея щодо впровадження міської геральдики, вона слугує за приклад новаторського ставлення в Україні до розв'язання проблеми тогочасної наочної агітації. Вона засвідчувала кризу традиційної радянської символіки, яка заповнила собою весь емблематичний простір, оскільки її догматичні форми не справляли більше належного мистецького та ідеологічного впливу на громадян.

На період хрущовської "відлиги" припадає знаменна віха в історії міської геральдики, яка започаткувала період масового герботворення в радянські часи. Науковці, краєзнавці, громадськість, активно включилися до ініційованого пресою процесу - "кожному місту - свій герб". Але переступити ідеологічні доктрини ніхто не наважувався, як і виокремити геральдику з системи "монументальної пропаганди". Вона залишалася в лещатах вимог парторганів - "усучаснити, надихнути новим соціалістичним змістом" емблеми міст. Про це писала постійно у різних варіантах радянська преса⁸.

До науковців тоді мало хто прислухався, як то засвідчує практика герботворення і ті новостворені міські знаки, що заповнили собою гербівничий простір країни. Відтак була породжена ціла низка гербів, які тільки умовно могли претендувати на високе звання головного знаку міста. На гербових полях з'явилися дивовижні малюнки, яких не знала до того часу міська геральдика взагалі, не кажучи вже про її класичні європейські зразки. Це були численні прикмети нової соціалістичної епохи у вигляді димарів заводів, будівель фабрик, гребель, шахтних териконів, колінчастих валів, паровозів, шестерні у всіх її проявах, постійним елементом виступало й колосся. Зображували їх у довільному вигляді, як кому забаглося, без певної системи чи прийнятого канонічного малюнка, хоча в описах постійно підкреслювалось, що гербам нового зразка притаманна простота і лаконізм, доступність зображувальних засобів і тлумачення символів.

Проте серед новотворів все ж існувала цікава за змістом і досить представницька група гербів, яка повністю або частково повторювала геральдичні знаки своїх історичних попередників, тобто гербів певних міст попередніх епох.

Отже, герботворення радянського часу, хоча і було пред-

ставлено численними міськими знаками, не стало тим якісно новим етапом у вітчизняній геральдиці, який би базувався на універсальній символіці гербів, системі правил, використаних або вироблених у новітній час практикою герботворення. Зауважимо, що ознаки, які стали визначальними у створенні гербів, сприймалися сучасниками як данність, що відображала сутність історичного поступу країни.

Аналіз виокремленої із загалу радянських міських гербів тієї частини, в геральдичній композиції яких повністю або частково використовувалися фігури із зображувального ряду їх попередників, потребує введення певних термінологічних новацій. На нашу думку, адекватним терміном для позначення цього явища є поняття "знакова система міських гербів радянського періоду". На нашу думку, воно найкраще віддзеркалює в узагальненому вигляді стан, що склався в системі образної мови гербів цієї епохи. Поняття класичної геральдики, як-то "геральдичні" або "негеральдичні фігури", для періоду середини 60-х - 80-х - початку 90-х років не можна застосовувати через наявність великої кількості символів-новотворів у межах знакової системи, для яких характерна відсутність іконографічної стабільності. Графічна мінливість вживаних фігур при їх аналізі, співставленні та класифікації, дозволяє виявити всю, без винятку, розмаїтість наявних зображень новостворених знаків.

За період свого п'ятсотлітнього існування міські герби стали своєрідною часткою національної, а відтак - європейської культури, увібравши в себе елементи світогляду, мистецтва, науки різних історичних епох. Самобутні місцеві мотиви ввійшли до сюжетів гербів, пройшли випробування часом і закріпилися у свідомості міських громад як щось постійне. Герби українських міст стали своєрідними історичними пам'ятками, бо в них у символічній формі передано через графічні зображення певні реальні явища і події. Звичайно, що з часом зміст окремих знаків втратив своє попереднє значення і за товщею століть сьогодні важко розпізнати, які саме реальні явища та події за ними стоять. Та, попри все, герби є цінним історичним джерелом, яке дозволяє дослідникам з'ясувати та розширити знання з цілого ряду питань адміністративно-право-

вої та соціально-економічної історії українських міст. Варто підкреслити, що до геральдичної спадщини, як своєрідного культурного феномену, необхідно ставитись із усією відповідальністю і повагою.

37 гербів радянського часу становлять представницьку групу, в якій повністю або частково використано знакову систему, або композицію та поділ щита їх історичних попередників⁹. На нашу думку, їх можна розділити на дві підгрупи, хоча цей підхід є дещо умовним.

До першої віднесемо ті герби, які вживалися у 60-і - 80-і роки без особливих змін у зображенні фігур гербового поля, тобто як то було прийнято у їх історичних попередників. Проте зазвичай окремі їх елементи зазнали модифікації й до гербового поля вносились додатково окремі, вже сучасні елементи з нової знакової системи радянської доби.

Друга підгрупа - то піддані значному графічному редагуванню знаки, які хоча і мали певну, бодай віддалену схожість з історичним гербом міста, містили у полі щита чимало сучасних зображень, щедро впустивши до нього традиційну радянську символіку. Одночасно зазнавала редагування і композиція герба. Присутність комбінованих варіантів різнотипних знаків на гербах міст ускладнили їх сприйняття. Але радянські герби міст України, що співпадають у певній частині зображень з гербами-попередниками є неодмінною та важливою складовою вітчизняної геральдики.

За хронологією прийняття та функціонування група гербів та гербоїдів з використаними елементами давніших знаків розподіляється таким чином: 1967 - герби міст Артемівська, Дрогобича, Кам'янка-Подільського, Львова, Одеси, Феодосії, Ялти - 7 знаків; 1969 - Миколаєва, Чернівців (2); 1970 - Могилева-Подільського, Тульчина, Керчі (3); 1971 - Кременчука, Хмельницького (2); 1976 - Бережан; 1979 - Павлограда; 80-ті - Євпаторії; 1982 - Богуслава, Ковеля, Луцька, Охтирки, Путивля (5); 1984 - Володимира-Волинського, Ужгорода (2); 1985 - Черкас, Ямполья (2); 1986 - Івано-Франківська; 1987 - Вилкового, Хуста (2); 1988 - Луганська, Сум (2); 1989 - Городка, Сквир (2); 1990-1991 - Острога, Городенки, Дубна, Косова, Рені (5). З даного переліку стає очевидним, що говорити про будь-яку систему, яка свідчила б про певну тенденцію використання на практиці

знаків міських гербів-попередників у визначений хронологічно час, не доцільно.

Найбільша за кількістю група - 7 знаків з емблематичним рядом давніших гербів, - з'явилася саме 1967 р., тобто у ювілейний рік.

До даної групи гербів з повним правом відноситься герб міста Одеси 1967 р., в якому автор художник Ю.Горюнов у нижній частині герба на червоному тлі зобразив срібний якір-кішку, запозичивши його з герба міста 1798 р. Присутність у новому гербі символіки старого мала засвідчити, що місто Одеса здавна було великим міжнародним портом з майже 200-річною історією. Те, що автор ввів до верхнього золотого поля графічне зображення броненосця "Потьомкін" із червоним прапором на щоглі та Золоту Зірку Героя Радянського Союзу (Одеса - місто-герой) вповні відповідало тенденції нового герботворення, що вимагало сучасної символіки¹⁰. Герб через зображення високого нагородного знаку передавав героїзм і відвагу захисників міста в роки Великої Вітчизняної війни. Таким чином, цей знак поєднав кілька сюжетних ліній, що заслуговують на існування поряд.

Місто Дрогобич здавна славилася своїми соляними промислами. 1422 р., отримавши магдебургію, місто, очевидно, здобуло і свій герб. На печатках міста, в щиті було зображено дев'ять топок (в деяких працях зазначено, що це "грудки") солі. У такий спосіб виказувалось на провідну галузь господарства міста - солевидобування та солеваріння. Цікавий той факт, що у наступні століття вказівки на солепромисли в гербі Дрогобича збереглися, хоча місто змінило навіть державні підпорядкування та належність. У гербі 1788 р. на синьому тлі в композиції, замість топок солі, фігурують дев'ять золотих (дерев'яних) діжок чи бочок (4, 3, 2) із сіллю. "Соляна" символіка знайшла місце і у гербі Дрогобича 1967 р. за радянського часу. У щитовому полі поряд із традиційною для новітнього періоду символікою - зображенням розгорнутої книги (освіта, культура), півшестерні (машинобудування), газового факела - полум'я (нафтопереробна галузь) - у зображувальний ряд введено і дев'ять топок солі, саме у такому вигляді, як їх подано у історичному

гербі - 4, 3, 2. Отже, не зважаючи на нововведення, старовинна символіка видалася доречною з огляду на збереження історичної традиції¹¹.

Місто Кам'янець-Подільський отримало новий герб теж у 1967 р. У центрі його щита було зображене золоте усмінене сонце з шістнадцятьма променями - то герб Поділля, знаний від початку XV ст. Одночасно з ним до малюнку ввійшло графічне зображення Старої фортеці, архітектурної та історичної пам'ятки міста, додалися традиційна для радянських гербів півшестерня (вказівка на розвиток промисловості) та відкрита книга, що мала засвідчувати про наявність у місті кількох навчальних закладів, педагогічного та сільськогосподарського інститутів, військового училища¹². Варто зазначити, що автор проекту герба Д.І.Брик у даному випадку відмовився від наслідування зображень магістратських гербів, які вживалися на печатках міста: руського (Св. Миколая), католицького (Св. Юрій) та вірменського (Агнець Божий), віддавши перевагу давньому символу Поділля - сонцю, вперше відтвореному на гербі міста 1796 р. Останній було розроблено на основі емблеми, використаної в гербі Подільської землі. Окремі дослідники схильні вбачати в емблемі сонця досить давній символ, що сягає ще дохристиянської доби.

Місто Львів за радянської доби одержало герб одним серед перших, у 1967 р. Прийняттю герба сесією міської Ради депутатів трудящих передувала досить жвава дискусія, яку було винесено на сторінки місцевої преси. Представлені проекти обговорювались на спеціальному семінарі з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному архіві у Львові¹³. Вчені та архівісти обстоювали тезу про те, що "єдино правильним шляхом буде вернутися до найстарішого герба з XIII-XIV ст., який зображує міські ворота з трьома вежами (баштами), з крокуючим левом у них"¹⁴. Тоді й було прийняте єдино правильне рішення: в основу зображення герба покладено давні геральдичні емблеми, що своїм походженням сягають часів, коли місто належало до Галицько-Волинського князівства і коли традиціями Київської Русі. Отже, в гербі Львова центральною фігурою залишився крокуючий лев і замок з трьома вежами. Дане зображення відоме з львівських печаток

1359, 1363 та ін. років, де емблема повторювалась в різних модифікаціях. В описі герба Львова 1772 та 1789 р. вказано: "На блакитному тлі замок із трьома вежами та відчиненою брамою, у якій обернений праворуч золотий лев..."

У радянському гербі міста автори ескізу герба - художники І.Картушенко, З.Кацала, Л.Левицький, скульптор Є.Мисько та архітектор Я.Новаківський не могли ніяк обминути елементів тодішньої державної символіки. Це відбилося на кольорах герба, а також повстало у вигляді емблеми "серп і молот", розміщеної на центральній башті, над брамою.

Необхідно зазначити, що у 1990 р. відбулася реставрація міського знаку за відбитками печаток з документів XIV-XV ст. Нині на головній емблемі міста в синьому полі золотий лев крокує у міській брамі з трьома вежами¹⁵.

Місто Феодосія у радянський період отримувало герби двічі - 1967 та 1971 р., причому герб 1971 р. не набув офіційного затвердження, але активно використовувався у міському житті. Щодо герба 1967 р., то він, вміщуючи традиційні для південного морського міста гербові зображення якоря, винограду, морських хвиль, мав за центральну фігуру старовинну оборонну башту Св. Костянтина. Саме це зображення "червоної генуезької вежі" було присутнє на гербі Феодосійського повіту, затвердженому у 1844 р.¹⁶ З огляду на те, що генуезька вежа є відомою архітектурною пам'яткою міста і враховуючи геральдичну традицію, її поява у міському знаку доцільна і символічна. Тому створений 1971 р. герб, де у чотирьох полях зображені бджілка, листок з гроном винограду, сонце і палітра з пензлем, хоча й репрезентував місто через основні його особливості, був перенасичений фігурами, стилізоване виконання яких доволі ускладнювало його сприйняття й історичних традицій не мало.

Прийнятий 1967 р. герб міста Ялти містив головні елементи із зображувального ряду головної емблеми міста 1844 р., де були на блакитному тлі "навхрест покладені дві золоті гілки - лавру та винограду" (виноградна гілка з гроном ягід). Доповнило малюнок герба ще сонце, яке сходить із морських хвиль. Останні елементи, як свідчать малюнки гербів приморських міст, повторюються в їх зображеннях

постійно. Цікаво, що в описах обох гербів наголошується на тому, що дані символи відтворюють найхарактерніші риси південного міста, підкреслюючи у свій спосіб природне багатство краю і розвиток однієї з основних галузей виробництва - виноградарства¹⁷.

У 60-х роках у наочній агітації міста Артемівськ використовували герб, створений ще 1811 р.: "між зеленим і чорним полями зображено хімічний знак солі, що була приводом до заснування міста Бахмута" (стара назва Артемівська). Саме "соляна" символіка виявилась вельми універсальною для того, щоб стати за основний елемент герба і в наш час. У березні 1996 р. сесія міської Ради народних депутатів затвердила саме таку головну емблему міста¹⁸.

Творчо підійшли до переосмислення зображень головної емблеми міста в Миколаєві. 1969 р. було затверджено герб міста, в якому зображувався срібний вітрильник. Він мав підкреслити портовий статус та суднобудівну спеціалізацію міста. Судно - символ міста корабелів, у гербі 1883 р. "золотий корабель з чорними веслами", - відтепер став вітрильником, а не веслярським кораблем (деякі автори схильні бачити у зображенні шлюпку). Наслідкування традиції включення до емблем бодай модифікованого зображення, та все ж корабля, дає підставу говорити про те, що автори були обізнані із зображенням герба 1883 р. і надали його складовим елементам своє творче втілення. У базу герба ввели додатково ще один символ, зображення якого присутнє на значній кількості гербів промислових міст - шестерню. Цей символ машинобудування наблизив герб за тематичним рядом зображень до інших новотворів радянської доби¹⁹.

Місто Чернівці у своєму гербі 1969 р.²⁰ успадкувало зображення відчиненої міської брами від герба 1784 р., який був затверджений австрійським цісарським урядом: "на червоному тлі срібна зубчаста відчинена міська брама, над якою десять срібних каменів, покладених двома рядками". Однак, червоне поле описаного попереду герба у радянському варіанті замінили на блакитне, а колір брами із срібного став червоним. Композиційно зображення самої брами майже не змінилося, однак до нього додали емблему "серп і молот", розмістивши її над брамою башти, подібно до того, як це було зроблено у гербі міста Львова.

Хвиля малопрофесійного герботворчого процесу 70-х рр. щасливо обминула стародавнє кримське місто Керч. У місті вживався затверджений ще 17 листопада 1844 р. герб, що містив зображення грифона і ключа. Грифон - фантастична істота із тулубом лева і головою та крилами орла був гербом Пантикапею, столиці Боспорських царів, на місці якого засновано сучасну Керч. І навіть в радянські часи суцільної ідеологізації та політичної заангажованості він виявився гідним бути символом міста. Не викликав розбіжності думок і ключ, алегорія міста-ключа, що стоїть на виході із Азовського до Чорного моря. На золотому щиті чорний грифон, що біжить, і внизу блакитний ключ досі залишилися на стелі при в'їзді до міста ²¹.

Новий герб міста Могилева-Подільського було затверджено рішенням виконкому міста 11 березня 1970 р. Кольорове зображення герба - еталон та його опис - зберігається у Державному архіві Вінницької області ²². Саме вони дають нам чітке уявлення про особливості побудови герба та його кольорову гаму. За своєю побудовою цей герб вирізняється поміж іншими, створеними на той час. Передусім його виокремлює перев'язана червоно-блакитна стрічка, подана над білим щитом, на якій вміщено золотий напис "Могилів-Подільський". Щит поділено по діагоналі червоною стрічкою, на якій зображено колосся. А от у верхній частині вміщено золоте гроно винограду з зеленим листям. Саме цей елемент можна вважати за такий, що потрапив до герба у спадок від його попередників - історичного герба XVIII ст. та проекту знака 1859 р., де зображувався "виноград, що росте", а якщо точніше, то сім виноградних лоз (на підпорках) із гронами винограду та листям, або ж одна виноградна лоза із зеленим листям та синіми виноградними гронами, що зростають на пагорбі. Застосування символу винограду, як емблеми певного напрямку спеціалізації господарства, тут можна вважати закономірно-традиційним. Загально відомо, що у радянські часи майже всі зображення гербів були викарбувані на значках, що компонувалися в однакові для всіх щити. Але з гербом Могиліва-Подільського сталося диво: з'явилося ще два новотвори, які композиційно не були схожі на офіційно затверджену емблему 1970 р. Гроно винограду було золотим

і кольоровим, видозміненим за формою. Хоча ці зображення частково перегукувалися з оригіналом герба, маючи у нижній частині щита ще золоту фігуру, утворену із шестерні та штурвалу, та лоза з гроном винограду щоразу зазнавала змін. Проте вона, бодай віддалено, та нагадувала про основну фігуру історичних гербів - виноград.

Інакше поставились до геральдичної спадщини у місті Тульчині при затвердженні герба у 1970 р. І хоча в описі герба перераховується велика кількість фігур, які мали промовляти про історичне минуле, культурну спадщину міста, всі провідні напрямки виробництва та промисловості, та, попри все, два житні снопи, перев'язані червоною стрічкою, нагадують нам три такі саме снопи зі стрічками, присутні на історичному гербі міста 1796 р. Ці снопи введено до герба "на означення багатства хлібного врожаю у повіті та родючості його земель" ... Можна тільки схвально поставитись до майстерності автора проекту герба М. Поперечного, який, виконуючи, як це засвідчують документи, ідеологічне замовлення районного керівництва, спромігся не обійти увагою історичну геральдичну традицію Тульчина ²³.

Старий герб міста Кременчука 1798 р. мав просту і виразну символіку: "на блакитному щиті срібний пояс, на знак ріки Дніпро, яка тече крізь се місто". У 1971 р. місту затвердили герб, де річка Дніпро відтворена графічними засобами за допомогою трьох срібних хвилястих ліній, перерваних посередині топографічним зображенням мосту ²⁴. На нашу думку, передавати в гербі зображення засобами картографії взагалі недоречно. І така новація аж ніяк не збагачує геральдику. Герботворення має у своєму арсеналі освячені історичною традицією стали зображення річок, морів, гір, островів тощо. Відтак, у даному випадку необгрунтоване новаторство виглядає чужорідним елементом, про значення якого можна довідатись тільки виключно з опису. Та з огляду на те, що в ескізі герба автори все ж прагнули зберегти певною мірою традицію й відтворили виразний срібний пояс річки Дніпро, хоча б у іншому вигляді, даний новотвір з його "срібним хвилястим поясом" вважаємо не найгіршим серед переліку зображень радянських гербів міст. Разом з тим, півшестерня, у півколі якої емблема "серп і молот", що увінчує внутрішній щиток із зображенням мосту та річки, ро-

бить цей герб подібним до багатьох гербів цієї доби.

На нашу думку, герб міста Хмельницького, затверджений 1971 р.²⁵, репрезентує досить цікавий спосіб використання історичної міської гербової традиції. У новоствореному гербі поряд з типовими зображеннями перехрещених житніх снопів та емблеми "серп і молот" у верхньому червоному полі, на нижньому полі на блакитному тлі подано "три зигзагоподібні золоті стріли-блискавки", що мали символізувати, згідно опису, розвиток у місті машинобудівної, радіоелектронної та електротехнічної промисловості. Золота шестерня під ними засвідчувала промислову спеціалізацію міста. Та нам видається, що автор ескізу герба архітектор В. Громихін був добре обізнаний із зображеннями давніх міських відзнак, зокрема герба Проскурова 1796 р., де на блакитному тлі було "три стріли, навхрест покладені" (середня вістря донизу, дві інші - догори (варіант: покладені зіркою). Та на початку 70-х років обґрунтувати необхідність вносити подібну, як тоді вважали, "архаїку" до герба соціалістичного міста було просто неможливо. Тож автор у завальованій формі, через стріли-блискавки, тобто оновлену, переосмислену символіку, подає згадку про три стріли проскурівського герба.

Традиційна геральдична емблема була збережена і у гербі міста Бережани, прийнятому у 1976 р. Щоправда класичний олень Св. Губерта ("на блакитному тлі золотий олень із червоними рогами...") набув у ньому певної стилізації і зображений золотом, із оберненою назад головою. Незрозумілим залишаються невизначена, розпливчата форма щита, використання до того ж стандартного стилізованого пшеничного колоса і скляної колби загалом зробило герб доволі примітивним знаком²⁶.

Деякі українські міста отримували герби, в яких тотожність попереднім міським емблемам була лише виключно змістовою і композиційною, що все ж прямо вказувало на дослідження авторами новостворених гербів історичної геральдичної спадщини. Так, наприклад, блакитна смуга (р. Вовча) у гербі Павлограда, прийнятому 1979 р., нагадувала "срібну річку навскіс" у гербі міста 1811 р.²⁷.

Свій радянський герб місто Євпаторія офіційно не за-

верджувало. Проте, у 80-х роках у наочній агітації з дозволу парторганів міста вживалася постійно емблема в якості гербоїда, що містила зображення "золотої баранячої голови" та традиційну емблему медицини. Її складовими виступали "чорний змії, обвитий навколо срібного жезлу Ескулапа і чаша"²⁸. Оскільки герб було розділено виллоподібно, або тридільно, то до верхнього поля внесли додатково стилізовану золоту бджілку. Бджілка на той час була загальноприйнятим елементом у символіці багатьох міст Криму. Зображення бджілки символізувало працелюбність, достаток, процвітання краю. Перші дві складові євпаторійської повитової емблеми беруть витоки з герба 1844 р., в якій "у правій половині щита, на зеленому тлі золота бараняча голова на знак вигоди Тарханського Кута до вирощування сірих овець; ліворуч на червоному тлі чорний змії, що обвився навколо срібного жезла й п'є з чорної чаші, - емблема медицини, що означає Сакські болота, цілющість яких не підлягає сумніву". Хоча в описі герба автори припустилися помилки відносно традиційного трактування емблеми - змії не п'є з чаші, а наповнює її своєю отрутою, що слугує за складову багатьох ліків та атрибутуки Ескулапа - то виразне означення лікувальних властивостей природи краю. Цікава ще така деталь: антична медична символіка неначе пов'язувала новітні часи з історією краю, коли на місці Євпаторії існувало давньогрецьке місто-поліс Керкінітіда. Виразна мова символу виявилась такою вдалою, що її використано у сучасному гербі Євпаторії (1998 р.), що повторив зображення баранячої голови і змія на жезлі, але без чаші.

У центрі щита герба міста Богуслава 1982 р. головною фігурою виступають три пагорби. Їх поява тут не випадкова, оскільки в історичному гербі міста 1620 р. теж були присутні три пагорби (скелі), але там вони увінчані хрестами²⁹. Герб, прийнятий у радянські часи, все ж віддає данину своєму попереднику.

Місто Ковель за свою історію мало кілька гербів. На це вказують документальні свідчення і печатки із викарбуваними зображеннями. Одним з них є герб, наданий місту у середині XIX ст. Його можна вважати промовистим, бо центральним зображенням герба 1852 р. стала "срібна підкова, обернена шипами донизу". Творці герба міста 1982 р. щед-

ро наситили гербове поле елементами радянської знакової системи. Центральною фігурою в гербі виступає силует тепловоза - символ Ковельського локомотивного депо, який вписано до півкола великої за розміром шестерні (символ заводу "Ковельмаш"), що переходить у зображення колоса (сільськогосподарське виробництво). Під цією надзвичайно громіздкою композицією все ж знайшлося місце для золотої підкови, що є аналогом срібної підкови попереднього герба. Навіть у такому перевантаженому малюнку підкова не загубилась, і хоча новітня символіка вносить дисгармонію у зображувальний ряд, підкова, сяюча золотом, виглядає до речною, стверджуючи про певну спадковість традиції у гербовому зображенні ³⁰.

Місто Луцьк у своєму гербі 1911 р., хоча і не використало мотиви з попередніх міських знаків, однак ввело до нього такий характерний елемент, що безпосередньо засвідчував про велич та значення міста-фортеці у часи княжої Волині. Зображення "червоної фортечної вежі" в новому гербі міста, прийнятого 1982 р., відтворено з певною модифікацією: вежа відтепер нагадувала в'їзну башту з брамою. Її доповнили половиною підшипника та шестерні, що символізували розвиток індустрії в місті і були закономірним для того періоду. А в основі кільця, яке утворили половини підшипника та шестерні, розмістили емблему "серп і молот" червоного кольору ³¹. Звичайно, що у такому вигляді герб тільки приблизно нагадував про досить виразну емблему-попередницю.

Герб міста Охтирки, затверджений 1982 р., являв собою чи не найжахливіше поєднання історичного емблематичного ряду з радянською символікою. Зображене на ньому золоте сяюче сонце, що виходить із глави, може розглядатися не тільки як елемент міського герба, затвердженого 21 вересня 1781 р., створеного М.Щербатовим. Його можемо тлумачити як наслідування козацької символіки XVII століття, зображеної на охтирському полковому прапорі, де є блакитний хрест, на якому розп'ятий апостол Андрій Первозваний. Останній був оточений золотим сяйвом. Так чи інакше золоте сяйво угорі у поєднанні із золотим хрестом репрезентувало Покровську церкву, відому своїм образом

Охтирської Богородиці, який привертав велике число прохан. Герб 1982 р. поєднав "золоте сяюче сонце з променями, що виходять із глави" із нафтовою вежею, ламаною блискавкою (символом зв'язківців) і частиною зубчастого колеса, не обминувши традиційних "серпа і молота". Отже, шляхетна, духовна емблема сонця з променями втратила своє первісне значення і символізувала "сонце нового життя" у місті промисловців та зв'язківців. Проте, безперечно, сам факт використання згаданого символу є позитивним і схвальним ³².

Згідно з рішенням Путивльської міської Ради народних депутатів 29 вересня 1982 р. було затверджено герб міста Путивля. Зображувальний ряд використаних символів, на жаль, був далекий від тих, що побутували в гербі міста 1854 р. Однак, творці нового герба перетнули його поле по діагоналі орденською стрічкою, яку композиційно можна вважати тотожною синьому перев'язу з трьома срібними курітками - частини герба-попередника. Але тут необхідно підкреслити, що тотожність ця суто композиційна і не може безпосередньо розглядатися як використання геральдичної міської спадщини ³³.

Герб міста Володимира-Волинського, затверджений 1984 р., містив зображення вершника на коні, що перемагає змія. У новому графічному виконанні вершник все ж залишився тотожним за своїм змістом семантиці історичного герба, де центральною фігурою виступає постать Юрія Зміборця. Таким чином, герб, відомий з XIV ст., видався і у радянський час досить представницьким за своєю символікою та трактуванням образу переможця і захисника. Хоча, на нашу думку, історичний герб набагато виразніший за своїм чітко промальованим зображенням ³⁴.

У 1984 р. рішенням VIII сесії XVIII скликання Ужгородської міської Ради депутатів трудящих було затверджено герб міста Ужгород, який повторював зображувальний ряд свого історичного попередника кінця XIX ст. Якщо історичний герб мав за центральну фігуру "зелений виноградний кущ із трьома лозами та двома золотими гронами", то у описі його наступника записано, що на полі щита зображена "золота виноградна лоза з двома виноградними гронами". У новому гербі змінено не тільки кольорову гаму зображення,

але й додано характерні для того періоду доповнення - традиційну для радянської емблематики емблему "серп і молот"³⁵. Певне здивування викликає і сама форма щита - картуш, характерний більше до власницьких гербів, а не міських. В описі картуш названо чомусь "традиційним". Можливо, що на таке визначення вплинули зображення, які містились на міських печатках. Та головним є те, що герб за своєю знаковою системою повністю відповідав усталеним зображенням історичного герба.

Досить цікавих відомостей та трансформації зазнав герб міста Черкаси. У 1791 р. місту було надано герб із зображенням "воїна у польській військовий мундир одягненого, що на коні скаче"... Після приєднання Правобережжя до Російської імперії Герольдія розпочала роботу по створенню нового герба для міста. Остаточний його варіант 1852 р. містить зображення тільки срібного коня, що скаче, а постать воїна у польському однострої, з очевидних на то причин, вилучили. При перезатвердженні герба у 1878 р. зображення срібного коня подано з червоними очима та язиком. З 60-х років ХХ ст. місто користувалося гербоїдом, який нічого спільного з історичними гербами не мав. Прості, невиразні символи - колосок пшениці, сяюче сонце, яхта на хвилях Дніпра, реторта - могли належати будь якому населеному пункту.

У 1985 р. місту затвердили новий герб, який поряд з традиційною радянською символікою - емблемою "серп і молот", містив зображення срібного молодого вершника, що скаче на білому (срібному) коні і тримає над головою золотого колосий сніп. Згідно опису молодий вершник символізував молодість міста, пророкуючи йому подальший розвиток, щасливе майбуття. Сніп підкреслював сільськогосподарське спрямування Черкащини. Незважаючи на узагальнення образу вершника, його майже графічно-контурне зображення, дослідників зацікавила парадоксальна трансформація польського воїна у радянського (українського, стриженого "під макітру") хлопця. Та, попри все, автори ескізу герба - історик А.Ю. Чабан, художники О.Костогриз, М.Теліженко, А.Петренко вочевидь намагалися залишити в гербі міста, хоча й "відредаговану", та все ж усталену історичну

емблему, яка, бодай віддалено, однак пов'язувала новий герб з його попередниками³⁶. У новотворі знайшлося місце і для стилізованих хвиль, які мали засвідчити, що місто знаходиться на березі великого Кременчуцького водосховища.

Не обминули творці нового герба міста Ямполь³⁷, затвердженого 1985 р., окремих зображень з його герба, прийнятого 1796 р. Так, історичний герб містив зображення срібною річки, частини порогів, на березі було розміщено корми двох суден, що будуються. Новий герб, авторами якого були А.Ф. Майоров та О.П. Плешко, мав зелене поле, яке перетинав блакитний перев'яз (символ річки Дністер), що містив вгорі зображення двох, в описі - недобудованих (на воді?), човнів-галер. Ніякого пояснення тому, чому ці т. з. галери опинились на воді та ще без весел - немає. Пороги "перекочували" до крайнього нижнього кінця перев'язу і виглядають як золоті хвилі. А от по центру герба - схематично виконаний вінок з двох великих колосків, що оточує шестерню, крізь яку неначе проріс білий цукровий буряк із трьома зеленими листками. Даний малюнок герба за композицією та наявними елементами "переплигнув" своїх родичів радянської доби. Така очевидна еклетика зробила герб, який до того завершувався ще трьома фортечними баштами, виразним зразком повного нехтування законами геральдики і безжального ставлення до виразної мови малюнку історичного герба.

Досить своєрідною може вважатися спроба використання елементу історичної гербової традиції у зображувальному ряді відзнаки міста Івано-Франківська, затвердженої 1986 р. Основною фігурою герба тоді став стилізований золотий ключ, з вушком, виконаним прикарпатським орнаментом, а середня частина якого - стилізована оборонна вежа, можна припустити, є "спадкоємицею" замку з трьома вежами, який прикрашав герб міста Станіслава 1663 р., що після приєднання до Австро-Угорщини був підтверджений цісарським урядом у 1786 р. Герб продовжив своє існування і після включення земель Галичини до складу Польщі і ще раз підтверджений 1938 р. Щодо герба Івано-Франківська 1986 р., то складність та перенасиченість його зображувального ряду (серп і молот, хвилясті лінії, дата "1662", борідка ключа у вигляді частини шестерні та перфокарти),

зробили спробу використання традиційної для українського гербівництва фігури оборонної замкової вежі дрібною і малопомітною ³⁸.

Герб, затверджений 12 листопада 1987 р. для міста Вилкове Одеської області, успадкував від герба 1932 р. таку характерну частину зображувального ряду, як риби. Якщо їх в історичному гербі було тільки три, то до нової редакції герба внесено їх аж п'ять, при чому із золотих вони стали срібними ³⁹. Одночасно гербові зображення доповнено козацькою символікою та човном. Верболози, що були у попередньому гербі, видозмінили на дерева, які ростуть на острові. Малюнок новоприйнятого герба відобразив острівне положення міста й розвиток в ньому такого особливого напрямку господарської діяльності, як рибний промисел, на що наголошувалось і у попередньому гербі. Знак відтепер виявився переважаний фігурами, хоча кожному з них можна вважати тут саму по собі слушною.

У 1987 р. затверджено герб міста Хуста, що на Закарпатті. Впродовж сторіч місто кілька разів змінювало герб не з доброї волі. Нарешті, у ХІХ ст. усталеною в гербі стала така символіка - "на зеленій горі зруйнований замок з трьома вежами". Подібна емблема відбивала конкретну подію - руйнування Хустського замку 1766 р. ударом блискавки. Таке ж зображення подибуємо на печатках Хуста ХІХ початку ХХ ст. То ж поява у новому гербі "на зеленій горі золотих руїн замку" стало цілком закономірним явищем. Введення поряд з елементами зображувального ряду давньої символіки ще стилізованої квіткі вузьколистого нарцису з альпійської рослинності, що росте в Україні тільки на Закарпатті в долині біля Хусту, зробило герб, на нашу думку, далеко не найгіршим представником доби радянського герботворення ⁴⁰. Саме поява в гербах унікальних рослин, занесених до Червоної книги, може стати прикладом того, як слушно на місцях, при створенні гербів для міст, які досі їх не мали, використовувати символи унікального значення.

У період 60-80-х рр. ХХ ст. міста з високорозвинутою промисловістю мали свою, хоча і примітивну, та все ж геральдичну традицію, яка передбачала відображення у міському гербі наявність основних промислових підприємств, їх

продукції, або ж загальноуніверсальну шестерню чи зубчасте колесо, яке символізувало промисловість загалом. Не стало винятком і місто Луганськ (Ворошиловград), герб якого було затверджено у 1988 р. Але у даному випадку золота шестерня обрамлювала золоту доменну піч - трансформоване зображення чорної доменної печі, яка була основною фігурою затвердженого 1903 р. герба міста Луганська. Безперечно, що автор новотвору був обізнаний з історичною гербовою пам'яткою, хоча його інтерпретація менш лаконічна і вдала⁴¹, бо він віддав данину ще емблемі "серп і молот", дубовій та лавровій гілкам, ввів у нижню частину дату заснування міста, які заповнили весь простір щита.

У 1988 р. було затверджено "промовистий" герб міста Суми, у щиті якого поряд з трьома срібними сумами знайшли місце планетарна модель атому і хімічна колба в оточенні частини золотої шестерні ⁴². Таким чином було усучаснено зображення затвердженого 1781 р. герба, який мистив "...три чорні суми з ремнями та золотими гудзиками, що показують наймення сього міста". Сумну традицію радянського герботворення, коли намагання відтворити у гербовому полі всі, без винятку, напрямки промисловості, науки і господарства, переважувало міську емблему далекими від геральдики зображеннями, було обірвано у 1991 р.. Тоді рішенням ІV сесії Сумської міської Ради народних депутатів від 15 лютого відновлено історичний герб м. Сум.

Про певну тенденцію залишити в новому варіанті герба в радянський час фігури з герба-попередника засвідчує історія створення міського знаку міста Городка, Хмельницької області, затвердженого 1989 р. Ескіз знаку, як і низку інших у ті роки створив архітектор Б.Б.Шулевський. Цей автор, як свідчить графіка знаку, був обізнаний із малюнком та описом герба міста 1796 р.: "у червоному полі срібна міська стіна між двох золотих гір". Але він піддався спокусі лаконічно-виразний малюнок дещо доповнити. Крім певного "корегування" оригіналу тексту, взятого за основу - "... у червоному полі між двома золотими горами фортечна стіна", деякі "корективи" внесла й сучасна символіка.

У вільній частині герба відтворено золоте усмінене сонце, давній земельний герб Поділля, а на червоному тлі з'явилися ще півшестерня, над нею золотий колос та головка

цукру⁴³, які притаманні значній частині новотворів і символізують розвиток промисловості та сільського господарства, або наявність переробної промисловості в місті.

У своєрідний спосіб передано у гербі Сквири, що створений за участю Б.Б.Шулевського, емблематичний ряд герба міста кінця XVIII ст. (власне його найбільш поширеного графічного варіанту 1791 р.), де була "у чорному полі золота брама з однією вежею". Герб міста блазонується майже тотожно у цій частині: "золотий фортечний мур з відчизною брамою і баштою"⁴⁴. Однак над баштою у новій емблемі з'явилася червона п'ятикутна зірка, як данина тогочасній державній символіці. Загалом потрібно зауважити, що при створенні цього та інших гербів міст Б.Б.Шулевський, як правило, намагався використовувати елементи історичних гербів населених пунктів, якщо такі були. Останні доповнювалися традиційними для герботворення радянської доби символами з ряду фігур, притаманних зображенням, запозиченим з довколишнього середовища міст, їх природних особливостей, історії, символіки промисловості або сільського господарства. При цьому враховувалася традиційна геральдична кольорова гама.

На початку 90-х років процес герботворення в Україні став набувати нової сили, стимульований зміною політичних орієнтирів і зростанням національної самосвідомості. Саме на цьому ґрунті визріла зацікавленість у відродженні історичної гербової традиції. Вона була започаткована у знаку 1990 р. міста Острога. Герб міста, у червоному полі якого зображений білий (срібний) п'ятиглавий собор із золотими банями - Боговльєнський, донині існуюча пам'ятка української архітектури XV ст. Реальний об'єкт міського життя, що був на гербі за часів Речі Посполитої, залишався там і при Perezatverdženні герба 1796 р. Фасад п'ятиглавого білокам'яного собору в наші часи став теж центральною фігурою герба⁴⁵.

Вдалою подібністю відзначається герб Городенки 1991 р., створений відомим українським геральдистом А.Б. Гречилом. Розсічене навпіл тло щита у лівій частині горизонтально пересічене білим і блакитним кольорами, що нагадує трираменний срібний патріарший хрест ("Пилява") на

блакитному тлі - герб Городенки 1668 р.

Прагнучи до індивідуальної виразності герба міста, творці знаку міста Дубна у 1991 р. переосмислили фігури, існуючі впродовж тривалого часу різних гербів, зокрема 1911 та 1937 рр., а також зображень із давніх печаток. Так, в останньому гербі були: "у синьому полі 6-променева золота зірка, під нею такий саме місяць ріжками догори; над зіркою срібний півперстень (півкільце), на вершині якого срібні півстріли вістряв вгору"⁴⁶. Своєрідне поєднання, "золотого тла, насіяного зеленим дубовим листям" (промовистий герб 1911 р.), а також старовинної відзнаки князів Острозьких, що в описі нового герба значилася, як "срібна острога, що спирається на золотий трилист дубу, який виростає із золотої корони. Середній лист завершений стилізованою баштою Дубенського замку" - дало врешті перенасичений фігурами малюнок. Хоча, відзначимо, що поєднання двох фігур в оригінальний спосіб могло б стати доречним, оскільки мають право на існування в міській геральдиці нарівно. Проте, при перегляді міських символів, у 1995 р. місту повернуто саме його "промовисту" відзнаку.

Герб міста Косова 1991 р.⁴⁷ являє собою, за визначенням авторів, реконструкцію давніх символів емблематичного ряду печаток і гербів 1544, 1866 рр., де зображена "трибаньова дерев'яна церква" і, відповідно, "альтанка із шпилем та трьома прапорцями", а також функціонуючого на початку XX ст. знаку: "на зеленому тлі верхівка соляної копальні з трьома прапорцями". Автори новозатвердженого герба подали такий його опис: "в зеленому полі золота трьохзрубна споруда". Таким чином, споруда як центральна фігура існувала і залишилась на гербі, як згадка про наявність у місті церкви чи, можливо, копальні. І саме через образ споруди (будівлі) було збережено історичну геральдичну традицію.

До спроби використання емблематичного ряду історичної міської відзнаки можна віднести створений у 1991 р. герб міста Рені, у який було вписано морський якір, що поділяв тло щита на два поля. І хоча поява якоря у гербі міста-порта цілком традиційна і доцільна, можна припуститися думки, що автор був ознайомлений з гербом, наданим місту у 1932 р., однією з фігур якого поставав саме золотий якір. Поряд з гроном винограду і пароплавом, присутніми у гер-

бі Рені 1991 р., морський якір виглядав вповні закономірним символом південного портового міста і тільки назва міста, розміщена у главі щита, подана російською (Рені) та англійською (Репі) мовами, надавала гербу вигляд скоріше портової вивіски, а ніж міської відзнаки⁴⁸.

За підрахунками, зробленими на основі співставлення та аналізу малюнків історичних гербів з новотворами радянського часу, можна дійти кількох висновків. Серед представлених 37-и головних емблем міст 60-х - початку 90-х рр. у більшій їх частині використано елементи з давніх гербів, в іншій - до основи покладено композиційні рішення. Встановити та простежити в межах хронології або за регіональною приналежністю певну тенденцію щодо особливості передачі зображень із старих гербів не вдалося через довільну, або просто випадкову їх появу чи вияви у новій формі. Створені за велінням часу емблеми здебільшого віддалено нагадували чітку графіку побудованих згідно вимог та приписів геральдики своїх історичних попередників (про особливості кожного з них вказано у висновках після опису конкретного знаку). Але вони засвідчували, що на місцях краєзнавці, музейні працівники, викладачі вузів, історики, митці, архівісти, архітектори, обізнані з історією краю і своїх міст, прагнули зберегти геральдичну історичну спадщину.

Вивчаючи міську геральдику України 60 - 80-х та 1991 рр. в жодному разі не можна погодитись із думкою деяких авторів про те, що то був час суцільного невігластва. Попри все, геральдична спадщина радянських років - це теж досвід, бодай не завжди позитивний. Тогочасні міські герби існували, виконували належну їм суспільну, агітаційно-пропагандистську функцію, представляли і вирізняли місто серед інших. Те, що вони, як і інші види тогочасних історичних джерел, несуть інформацію про ідеологічне спрямування процесу герботворення, цілком слушне явище. Досліджувати герби радянської доби необхідно, хоча б для того, щоб не повторювати таких помилок у майбутньому.

¹ Геральдика: Зведений бібліографічний довідник-показчик / Упорядники Я. Іщенко, Л. Маркітан, Ю. Савчук. К., 1998. Число

² Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. М., 1981. С. 15.

³ Борисовский Б.Э. Первая советская эмблема // Вопросы истории. 1974. № 5. С. 204; Поцелуев В.А. Гербы Союза ССР. Из истории разработки. М., 1987.

⁴ Соболева Н.А. Гербы городов России. Альбом-справочник. М., 1998. С. 77.

⁵ Савчук Ю.К. Міська геральдика Поділля. Вінниця, 1995. С. 109; Його ж: Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наук. геральдична конф.: 36. тез повід. та допов. (Львів, 1995. 10 - 11 листоп.) Львів, 1995. С. 57 - 58.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 75.

⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України. Ф. 70. Спр. № 550; Савчук Ю. Українська геральдика... С. 110; Документ опубліковано: Гречило А. Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у новітній час // Україна в минулому. Львів, 1996. Вип. 9. С. 214 - 216.

⁸ Шварцман Н. Геральдика наших городов // Урал. 1968. № 1. С. 186; Карпович М. Свидетельства доброй славы // Советы депутатов трудящихся. 1967. № 8. С. 96; Соболева Н.А. Современный городской герб - визитная карточка города // Наука и жизнь. 1988. № 7. С. 70 тощо.

⁹ Опис зображення історичних гербів міст наводяться у таких джерелах: Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное Собрание законов с 1649 по 1900 год. СПб., 1900; Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986; Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика...; Савчук Ю. Міська геральдика... Поділля...; Гербы губерний, областей, городов и сел Российской империи (Дополнение к гербовнику П.П.Винклера. М., 1992.)

¹⁰ Калмакан И.К., Емельянов М.В. История Одесской геральдики // Старожитності Причорномор'я. Одеса, 1995. Вип. 2. С. 74 - 86; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах. К., 1987. С. 41.

¹¹ Соловка О. Еволюція декору герба міста Дрогобича // П'ята наук. геральд. конференція (Львів, 10 - 11 листоп. 1995 р.) 36. тез. повід. та допов. Львів, 1995. С. 75 - 76.

¹² Вінюкова В. Герби Кам'янця-Подільського: друге читання //

Шоста наук.гереальдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.)
Матеріали. Львів, 1997. С. 12-14; Савчук Ю. Миська геральдика... С.
110-111, 113.

13 УДЖ. 1966. № 6. С. 148-149.

14 Крип'якевич І.П. До питання про герб Львова // Архіви Укра-
їни. 1968. № 1. С. 45; Герб Львова: Каким он был, каким он будет?
// Львов. правда. 1967. 8 янв.

15 Про герб міста Львова // За вільну Україну. 1990. 24 лип.; Гре-
чило А., Сварник І. Возрождение городских символов // Львов.
правда. 1990. 14 июля; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах.
К., 1987. С. 38; Гречило А. Українська миська геральдика. Львів,
1999. С. 130-131, 150.

16 Ефетов Г.Б. Гербы Крыма (зокрема, про герб Феодосії) // Вес-
тник геральдиста. 1991. № 1(4). С. 10-11.

17 Ефетов Г.Б. Гербы Крыма // Таврические ведомости. 1990.
Декабрь; Чумак В. Україна і Крим: Феномен на межі Європи і Схо-
ду (Про герби Криму) // Бюлетень центру українських досліджень.
Іст. сер. К., 1995. Ч. 1. С. 78-79.

18 Омельченко М. Герб Артемовська // Знак. Вісник УГТ. 1996.
Ч. 12. С. 12-13

19 Герб нашего города // Трибуна рабочего. 1969. 27 авг.; Камен-
ецкий Ф. Геральдика Причерноморья // Трибуна рабочего. 1982. 18
сент.; Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах. К., 1987. С. 40.

20 Румянцева В.В. Історія, карбована... С. 44; Городецкий О. До
питання про історію символіки та геральдики Чернівецької області
// Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листоп. 1992 р.) 36.
тез повід. та допов. Львів, 1992. С. 21-23; Никрися М. Герб і прапор
Чернівців // Там само. С. 50-52.

21 Климкевич Р. Герби міст Криму // Новый летопис. 1965. № 3.
С. 66; Гербы городов Таврической губернии // Наука и жизнь. 1990.
№ 10. С. 117; Нерубенко В. Історія символів Керчі // Знак. Вісник
УГТ. 1996. Ч. 12. С. 10-11.

22 Савчук Ю. Миська геральдика... С. 113; Архівна довідка № 04.
196 "Герб м. Могилів-Подільського" від 19. 06. 1990 р. 1 с. (Архів автора).

23 Савчук Ю. Миська геральдика... С. 114; Герб міста Тульчина
// Червоний промінь. 1990. 14 лип.; Тульчинський історико-краєз-
навчий музей. Фонди № 106/ 18.

24 Лист № 118 начальника Управління культури міськвиконко-
му Полтавської обласної Ради народних депутатів від 01. 04. 1991
р. Додаток: Опис герба м. Кременчук. 1 с. (Архів автора); Гречи-
244

ло А. Українська миська геральдика. К.; Львів, 1998. С. 132.

25 Герб міста Хмельницького // Радянське Поділля. 1971. 17
квітня; Ільїнський В. Герб міста Хмельницького // Знак. Вісник
УГТ. 1994. Ч. 6. С. 10; Савчук Ю. Миська геральдика... С. 114-115.

26 Герб Бережан // Вечірній Тернопіль. 1976. 29 черв.; Опис
герба м. Бережани // Лист № 119 директора Тернопільського крає-
знавчого музею від 21.03.1991 р.. 1 с. (Архів автора).

27 Теселько М.П., Ефименко М.Г. Павлоград. Историко-крає-
ведческий очерк. - Днепропетровск, 1983. - С. 7; Павлоград. Фо-
тоальбом. К., 1985. (Чорно-біле зображення герба).

28 Румянцева В.В. І минуле і сьогодення // Наука і суспільство.
1988. № 4. С. 40.

29 Лист № 67 Богуславської миської Ради народних депутатів
Київської області від 16. 04. 1997 р. "Довідка про герб м. Богусла-
ва. 2 с. (Архів автора).

30 Терлецький Ю. Герби Ковеля // Рад. Волинь. 1991. 18 січ.;
Саквук М. Герб Ковеля // Прапор ленінізму. 1980. 1 берез.

31 Луцьку - 900 років. 1085-1985. 36. документів і матеріалів.
К. 1985. С. 267; Колосок Б. Герби міста Луцька // Пам'ятки Украї-
ни. 1996. № 2. С. 46-50; Данилич Я., Пясецький В. Художній пас-
порт міста // Рад. Волинь. 1980. 14 черв.

32 Гербы городов Харьковской губернии [О гербе Ахтырки] //
Наука и жизнь. 1987. № 3. С. 122; Рішення миської Ради народних
депутатів від 03.11.1982 р. Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора).

33 Путивльський районний державний архів. Ф. 2. Оп. 1. Спр.
367. Арк. 134; Спр. 365. Арк. 36. Рішення сесії миської Ради народ-
них депутатів від 30. 09. 1982 р. 1 с.; Малик Є. Герби міста Путив-
ля // Знак. Вісник УГТ. 1994. Ч. 5. С. 10-11.

34 Терлецький Ю. Герби міста Володимира-Волинського //
Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листопада 1992 р.)
Львів, 1992. С. 76-78; Румянцева В.В. Історія, карбована... С. 6.

35 Михайленко В. Герб Ужгорода // Закарпатська правда. 1985.
22 черв.; Герб Ужгорода // Робітничка газета. 1967. 27 січ.; Щур В.
Спадщина / Про символіку Закарпаття // Прапор комунізму. 1990.
7 квіт.; Федака П. Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. Вісник
УГТ. 1995. Ч. 10. С. 6-7; Штернберг Я. Герби краю (Ужгорода і ра-
йону) // Новини Закарпаття. 1991. 6 квіт.

36 Сизоненко Г. Герб міста Черкас // Жовтень. 1987. № 1. С.
135; Жук П. Вічно молодий вершник // Молодь Черкащини. 1979.
25 січ.; Грибенко В. Вершник на білому коні (На сесії миськ. Ради

народних депутатів затверджено проект сучасного герба м. Черкас) // Черкаська правда. 1985. 22 верес.; Черкаси: Фотоальбом. К., 1986. С. 192.

³⁷ Герб нашого міста // Слово хлібороба. 1985. 7 листопада; Савчук Ю. Міська геральдика... 1995. С. 117.

³⁸ Про герб міста Івано-Франківськ // Комсомольський прапор. 1987. 10 трав.; Герб Івано-Франківська // Медик Прикарпаття. 1987. 9 берез.

³⁹ Архівна довідка № 225/9 від 20. 07. 1988 р. "Про герб м. Вилкове" // Вилковський міський державний архів. Р. 16. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18.

⁴⁰ Виписка з рішення II сесії Хустської міської Ради народних депутатів XX скликання "Про герб міста Хуст" від 13 жовтня 1987 р. Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора); Штернберг Я. Герби королівських міст Марамороша // Новини Закарпаття. 1991. 18 трав.

⁴¹ Про герб міста Луганська (Лист директора обласної бібліотеки ім. М.Горького № 77 від 18.09.1998 р. 1 с. (Архів автора); Вітканов Г. Герб старого Луганська // Молода гвардія. 1957. 3 лют.

⁴² П'янков В. Візитна картка Сум // Ленінська правда. 1988. 15 квіт.; Гречило А. Українська міська... С. 140.

⁴³ Ільїнський В. Герб міста Городка // Знак. Вісник УГТ. 1994. Ч. 5. С. 7.

⁴⁴ Шулевський Б.Б. Современная геральдика Киевщины // Вестник геральдиста. 1990. № 2(3). С. 9.

⁴⁵ Терлецький Ю. Герби міста Острога // Знак. Вісник УГТ. 1995. Ч. 10. С. 7.

⁴⁶ Гречило А. Українська міська геральдика... С. 102-103, 108, 118; в кн.: Гербы губерний, областей, городов и сел Российской империи (Дополнение к гербовнику П.П.Винклера). М., 1992. с.16 зображено два герба м.Дубно Волинської губернії.

⁴⁷ Гречило А. Герб та хоругва міста Косова // Знак. Вісник УГТ. 1993. Ч. 3. С. 5.

⁴⁸ Рішення № 69. виконкому Ренійської міської Ради народних депутатів Одеської області від 07.03.1991 р "Про затвердження герба міста Рені". Засвідчена копія. 1 с. (Архів автора).